

SOĞUK SAVAŞ'IN ARDINDAN TÜRKİYE – ESKİ SOVYET TÜRK CUMHURİYETLERİ İLİŞKİLERİ

Muzaffer Ercan YILMAZ¹

Öz

Sovyetler Birliği'nin 1990'ların başlarında hızlı bir biçimde çöküşü, Kafkaslar ve Orta Asya coğrafyasında yer alıp Türkiye ile etnik köken ve din bağı bulunan bir dizi bağımsız Türk devletinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Eski Sovyet cumhuriyetleri olan bu devletler, Kafkaslarda yer alan Azerbaycan ile, Orta Asya bölgesinde bulunan Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'dır. Bu çalışma, Soğuk Savaş'ın ardından Türkiye ile eski Sovyet Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkileri özetlemeyi, tartışmayı ve değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Metodolojik açıdan çalışma, ikincil kaynaklar ile kişisel gözlem ve kartopu esaslı temelde ilgililerle röportaj yöntemlerine dayanmaktadır. Bu çerçevede karşılıklı ilişkilerdeki güçlü yanlar ve sorunlu alanlar detaylı bir biçimde irdelenecek, çalışmayı sonlandırırken de ilişkilerin geleceğine yönelik bazı öngörülere yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, Türkiye-Türkmenistan ilişkileri, Türkiye-Özbekistan ilişkileri, Türkiye-Kazakistan ilişkileri, Türkiye Kırgızistan ilişkileri.

1 Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü. e-mail: muzafferercan@uludag.edu.tr

Turkey and Former Soviet Turkish Republics Relations After the End of the Cold War

Abstract

The end of the Cold War and the collapse of the Soviet Union in the early 1990s gave rise to the emergence of many independent Turkish republics that have ethnic and religious ties with Turkey. These are Azerbaijan, Turkmenistan, Uzbekistan, Kazakhstan, and Kirgizstan. The purpose of this study is to summarize and discuss the relationships between Turkey and these new republics, focusing on the post-Cold War era. As for the methodology, the study relies on secondary data, personal observations, as well as in-depth personal interviews based on snowball sampling. This way, bilateral relations will be examined in detail and some conclusions will be reached with respect to the future of the relations.

Keywords: Turkey-Azerbaijan Relations, Turkey-Turkmenistan Relations, Turkey-Uzbekistan Relations, Turkey-Kazakhstan Relations, Turkey- Kirgizstan Relations.

Giriş

1990'ların başlarında Sovyetler Birliği'nin büyük ölçüde beklenmedik bir biçimde aniden dağılması, Türkiye ile etnik köken ve din bağı bulunan bağımsız bir grup Türk devletini ortaya çıkarmıştır. Eski Sovyet cumhuriyetleri olan bu devletler, Kafkaslarda yer alan Azerbaycan ile Orta Asya bölgesinde bulunan Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'dır. Bu devletlerin bağımsızlıklarını kazandıkları yıllar, aynı zamanda Türkiye'de Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın liderliğinde “yeni Osmanlıcılık” akımının popüler bir dış politika felsefesi olarak gündemde olduğu yıllardır. Türkiye'nin, etnik ve dinsel bağlarını kullanarak Orta Doğu, Kafkaslar ve Orta Asya'da etki alanını genişletme ideali olarak özetlenebilecek yeni Osmanlıcılık akımı, Türk dış politikasının temel taşlarından olan “Lozan statükosuna bağlılık” çizgisinden de dönemsel bir sapmayı ifade etmiştir.

Her ne kadar Türkiye başlangıçta Rusya'yı karşısına almamak için eski Sovyet cumhuriyetleri olan Türk devletlerini tanıma konusunda ihtiyatlı davranmışsa da, 1991 yılı sonlarına doğru sorunsuz aşılın tanıma sürecinin ardından, bu ülkelere yönelik yoğun bir ilişkiler ağı geliştirme gayreti içerisine girmiştir. Hatta en üst düzeyde resmi ağızlardan dahi, “Adriyatik'ten Çin Seddi'ne devasa Türk yurdu” söylemleri sıkça duyulmaya başlanmış, bu söylemleri destekleyen bazı haritalar bile üretilmiştir. Aynı zamanda TRT Avrasya Kanalı'nı devreye sokmuş, Türk Hava Yolları Türk Cumhuriyetlerinin başkentlerine tarifeli uçak seferleri başlatmıştır. Tüm bunların eşliğinde, ekonomik/siyasal düzeyde bir Türk ortak pazarı ve Türk birliği düşüncesi de filizlenmeye başlamış, bu ideali yaşama geçirmek amacıyla 1991 yılı sonlarından başlayarak “Türk zirveleri” düzenlenmiştir.

Peki sonuç ne olmuştur? Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında arzu edilen bağ ne ölçüde gelişebilmiştir? Türk ortak pazarı ve Türk birliği düşüncesi sadece bir ideal olarak mı kalmıştır? Türkiye bu ülkelerle bağlarını geliştirirken ne tür iç ve dış güçlüklerle karşılaşmıştır?

İşte bu sorular temel ekseninde çalışma, Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye ile Eski Sovyet Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkileri özetlemeyi, tartışmayı ve değerlendirmeyi amaçlamıştır. Soğuk Savaş sonrasında Türkiye ile bölge ülke ilişkilerinin genel gelişim süreci ile başlayan çalışma, ikili ilişkilere yoğunlaşarak devam edecektir. Bu kapsamda karşılıklı ilişkilerdeki güçlü yanlar ve sorunlu alanlar da irdelenecektir.

Soğuk Savaş Sonrası İlişkilerin Genel Gelişim Süreci

Sovyetler Birliği dağılma süreci içerisinde girdiğinde, bağımsızlığını ilk ilan eden Orta Asya Türk Cumhuriyeti Kırgızistan olmuştur. 31 Ağustos 1991 tarihinde gerçekleşen bu bağımsızlık ilanının ardından, Özbekistan 1 Eylül 1991 de, Türkmenistan 27 Ekim 1991’de, Kazakistan ise 16 Aralık 1991’de bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Sovyetler Birliği ile bir açık çatışma içerisinde girmek istemeyen Türkiye, bu devletleri tanıma konusunda bir süre temkinli davranmayı tercih etmiştir. 8 Aralık 1991’de Bağımsız Uluslar Topluluğu’nun kurulmasının ardından Türkiye, Türk-Rus ilişkilerinde artık bir sorun yaratmayacağı düşüncesiyle Azerbaycan dahil tüm Türk Cumhuriyetlerini, ayrıca Gürcistan ve Ermenistan’ı tanımaya yönelmiştir. Bu ülkelere yönelik tanıma kararı resmi olarak 16 Aralık 1991 tarihinde gerçekleşmiştir.

Tanıma kararının ardından Türkiye, Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerini hızla geliştirme gayreti içerine girmiştir. Cumhurbaşkanlığı ve hükümet düzeyinde bölge ülkelerine çok sayıda ziyaret ile başlayan süreç, kimi kurumsal yapılanmalarla daha da pekiştirilmiştir. Bu bağlamda özellikle ön plana çıkan üç kurum, TÜRKSÖY, TİKA ve Türk Eximbank olmuştur.

TÜRKSÖY, Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi, Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan Kültür Bakanlarının 1992 yılında İstanbul ve Bakü’de bir araya gelerek kültürel işbirliği yapmayı kararlaştırmaları sonucu 12 Temmuz 1993 tarihinde kurulan bir örgüttür. Örgütün amacı, Türk dili konuşan ülkeleri kültür ve sanat alanlarında işbirliği yapmaya yönlendirmektir. Bunun dışında Türkiye Türkçe’si ve Latin alfabesinin yaygınlaşması, Türk Cumhuriyetlerinde bunları kullanan okulların sayısının artması da, TÜRKSÖY’un hedefleri arasındadır. TÜRKSÖY’un ev sahibi ülkesi Türkiye olup, resmi dili Türkçe, yönetim merkezi ise Ankara’dır.²

TİKA, Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı, 24 Ocak 1992 tarihinde Dışişleri Bakanlığı’na bağlı bir örgüt olarak kurulmuş olup, 28 Mayıs 1999 tarihinde Başbakanlığa bağlanmıştır. Amacı, başta Türk dilinin konuşulduğu ülkeler ve Türkiye’ye komşu ülkeler olmak üzere, gelişme yolundaki ülkelerin kalkınmalarına yardımcı olmak, bu ülkelerle ekonomik, ticari, teknik, sosyal, kültürel ve eğitim alanlarında işbirliği projeleri geliştirmektir. TİKA, özellikle Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyeti öğrencilerine Türkiye’de burs olanakları sağlamak ve bu ülkelerden gelen uzman ve

2 TÜRKSÖY hakkında ayrıntılı bilgi için, bkz. www.turksoy.org.tr

öğretmenleri eğitmek adına başarılı projelere imza atmıştır.³

31 Mart 1987 de kurulan Türk Eximbank ise, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından özellikle Türk Cumhuriyetlerine Türkiye'den yönelen yatırımları destekleme ve bu ülkelere imkanlar çerçevesinde kredi sağlama hedefine odaklanmıştır.⁴

Türkiye'nin Orta Asya Türk Cumhuriyetleriyle bağlarını güçlendirme girişimleri, başta ABD olmak üzere Batılı ülkeler tarafından da genel olarak son derece olumlu karşılanmış ve destek görmüştür. Batı nezdinde Türkiye, Müslüman nüfusuna rağmen, Batı tarzı bir ekonomik ve siyasal yapılanmasıyla bölge ülkeleri için bir model oluşturabilir, dolayısıyla bu ülkeleri Batıya yaklaştıran bir köprü fonksiyonu üstlenebilirdi. Bu, aynı zamanda, Batı perspektifinden arzu edilen bir biçimde bölgede Rus ve İran etkisinin azalması sonucunu da beraberinde getirebilirdi. Her ne kadar Soğuk Savaş sona ermiş de olsa, ABD ve Batılı ülkeler bölge genelinde Rus ve İran etkisini bir risk unsuru olarak algılamaya devam etmişler, Türkiye kanalıyla bu etkiyi kırabileceklerini ümit etmişlerdir.

Ancak Rusya da, adeta “arka bahçesi” olarak gördüğü Orta Asya'yı Soğuk Savaş sonrası dönemde dahi gözden çıkarmak istememiştir. Gerçi Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra kısa bir süre Batı yanlısı reformcular iktidarda söz sahibi olmuş, bu süre zarfında Rusya'nın Orta Asya'ya yönelik ilgisi azalmıştır. Ayrıca bu dönemde Rusya'nın yeniden yapılanması ve demokrasiye geçiş süreci, daha öncelikli kaygılar olarak gündeme oturmuştur. Ancak 1992 yılı sonlarından itibaren yeniden Orta Asya ve Kafkasya'ya dönülmesi gerektiği yönündeki görüş, Rus siyasi çevrelerinde ağırlık kazanmaya başlamıştır. Bunda kuşkusuz çoğu Slav kökenli Doğu Avrupa devletlerinin Batı'ya yönelmeleri, Avrupa Birliği ve NATO üyeliği çabaları, dolayısıyla Rus etki alanından çıkmaya çalışmaları da etkili olmuştur. Avrupa'da etkisini genişletme olanağı kalmayan Rusya yönünü tekrar Kafkaslar ve Orta Asya'ya çevirmiş, 1993 yılı Nisan ayından itibaren bu, “yakın çevre doktrini” olarak resmi bir boyut da kazanarak Rus dış politikasının temel taşlarından biri haline gelmiştir.⁵

Rusya açısından yakın çevre doktrininin doğal yansıması, Kafkaslar ve Orta Asya'da rakip bir güç istememesi, bu bölgeleri kendisinin “doğal” etki alanı olarak görmesidir. Bu nedenle Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerine

3 TİKA hakkında ayrıntılı bilgi için, bkz. www.tika.gov.tr

4 Türk Eximbank hakkında ayrıntılı bilgi için, bkz. www.eximbank.gov.tr

5 Gilbert Rozman, *Russian strategic thought toward Asia*. (New York: Palgrave Macmillan, 2006).

yönelik ilişki geliştirme gayretleri, bir süre Rusya tarafından endişe ile izlenmiştir. Hatta Rusya'nın endişesini gidermek için Başbakan Süleyman Demirel 25 Mayıs 1992 tarihinde Moskova'ya gerçekleştirdiği ziyaret esnasında, Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkaslarda Rus etkisini ortadan kaldırmak gibi bir niyeti olmadığı konusunda Rus Devlet Başkanı Boris Yeltsin'i ikna etmiş, ancak bunun ardından iki ülke arasında bir Dostluk ve İşbirliği Antlaşması imzalanabilmiştir.⁶

Nihayet Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, mevcut duruma alışmış olmanın da etkisiyle, Türkiye'nin etkisine girmekten de endişe etmektedirler. Her ne kadar karşılıklı ziyaretlerde ortak pek çok bağdan söz edilse de, bu ülkeler ikili ilişkilerde Türkiye'nin bir "büyük ağabey" rolü oynamasından kaygı duymakta, Türkiye'nin gücünü kendi bağımsızları açısından bir risk unsuru olarak algılama eğilimindedirler. Türk Cumhuriyetleri genel olarak karşılıklı ilişkilerin ayrı siyasal birimler olarak daha iyi bir çizgide ilerleyebileceği inancı taşımaktadırlar.

Bu çerçevede, Soğuk Savaş'ın hemen ardından Türkiye ile Eski Sovyet Türk Cumhuriyetleri arasında başlayan siyasal, ekonomik, kültürel ve kurumsal yakınlaşma, 30-31 Ekim 1991 tarihinde Ankara'da ilk "Türk zirvesinin" toplanmasıyla doruğa taşınmaya çalışılmış ve ilerleyen yıllarda da bu zirveler Türk Cumhuriyetleri veya Türkiye'de toplanmaya devam etmişse de, bu birlikteliklerden çok olumlu sonuçlar çıkmamıştır. Fakat yine de enerji nakil hatları oluşturulması, telekomünikasyon hizmetleri, öğrenci değişim programları, sivil ve askeri personel eğitimi ile ulaştırma alanlarında bazı ortak projeler geliştirilmiştir. Geliştirilmekte olan veya gelecekte geliştirilebilecek yeni petrol ve doğalgaz iletim projelerinin de, bir yandan Türkiye'nin bölge ülkeleri ile ekonomik ve siyasi ilişkilerine ivme kazandırabilmesi, diğer yandan da bu ülkelerin Rusya'ya olan bağımlılıklarını azaltabilmesi söz konusudur.

Geçen otuz yıla yakın ilişkiler ağına genel olarak bakıldığında, ekonomik açıdan Türk firmalarının Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde inşaat, tekstil ve turizm alanlarında başarılı faaliyetlerde buldukları, buna karşılık Türkiye'nin de söz konusu ülkelerden temelde madensel hammadde ve tarım ürünleri ithal ettiği görülmektedir. Siyasi açıdan ise Türkiye ile bölge ülkeleri arasındaki ilişiklerin, dönemsel iniş çıkışlara rağmen, yakınlaşma çizgisinde devam ettiği, ancak kimi kesimlerin özlem duyduğu üzere bir siyasi birlikteliğin ya da bir ortak pazarın şu an için uzak bir beklenti olduğu görülmektedir.

6 Faruk Sönmezoğlu, *II. Dünya Savaşı'ndan günümüze Türk Dış Politikası*. (İstanbul: Der Yayınları, 2006), 692.

İkili İlişkiler

Türkiye-Azerbaycan İlişkileri

Zaman zaman kısmi gerginlikler yaşansa da, genel olarak Türkiye-Azerbaycan ilişkileri günümüze kadar olumlu sayılabilecek bir çizgide cereyan etmiştir. 9 Kasım 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'ı tanıyan ilk ülke Türkiye olmuştur. Hemen ardından diplomatik ilişkiler kurulmuş Bakü başkonsolosu Büyükelçilik düzeyine yükseltilmiştir.⁷

Bağımsızlık sonrası ikili ilişkilerde ivme kazanılmasına rağmen ilişkiler, 1994'te Haydar Aliyev'in iktidara gelmesinden 2002 yılına kadar istikrarsız bir biçimde kendini göstermiştir. Bunun temel sebebi Aliyev'in Rusya ile yakın ilişki kurmayı tercih etmesi ve aynı zamanda Rusya'nın, yukarıda bahsedilen "yakın çevre doktrini" kapsamında tepkisinden çekinmesidir.

Öte yandan 3 Kasım 2002 yılında iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi'nin dış politikadaki ağırlığı Ortadoğu coğrafyasına kaydırması ile birlikte Azerbaycan ile ilişkiler kısmi bir gerileme içerisine de girmiştir. 2009 yılına gelindiğinde ise iki ülke arasında kısa süreli krizler yaşanmıştır. Bu krizlerden biri Türkiye'nin dış ilişkilerinde "komşularla sıfır sorun politikası" çerçevesinde Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirmeye çalışmasından kaynaklanmıştır. Bu durum Azerbaycan'ın tepkisini çekmiş, Bakü, Ermenistan'ın silahlı güçlerini Azerbaycan'ın işgal edilmiş topraklarından çekmeden, Ankara'nın Erivan ile ilişkileri normalleştirmemesi gerektiğini savunmuştur. Tepkilerin arttığı bu dönemde, Türkiye ile Ermenistan arasında Bursa'da oynanan ulusal maçta Azerbaycan bayrağı açılmasının yasaklanmasına karşılık olarak, Bakü'deki Türk Şehitliği'nde Türkiye bayrakları kaldırılmış ve bayrak direkleri sökülmüştür. Bu durum iki ülke arasında kısa süreli de olsa bir gerginlik yaşanmasına neden olmuştur.⁸

Bununla birlikte 25 Haziran 2005'te dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in de katılımıyla Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı'nın açılması enerji alanında yapısal bir işbirliğini beraberinde getirmiştir. Özellikle bu gelişmenin ardından Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, zaman zaman sorunlar yaşansa da, çok boyutlu stratejik bir ortaklığa doğru

7 Bkz. www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa

8 Kaan Gaytancıoğlu, "Son dönem Türkiye-Azerbaycan ilişkileri çerçevesinde yaşanan bayrak krizinin değerlendirilmesi". *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 2/1, (2006), 43-49.

evirilmiştir.

Bunun yansıması en çok ekonomik düzeyde kendini göstermiştir. Türkiye, Azerbaycan'a yapılan petrol dışı doğrudan yabancı yatırım stoğu bakımından 1. sırada bulunmaktadır. Azerbaycan Ekonomi Bakanlığı verilerine göre, ülkede yaklaşık 2.700 Türk şirketi faaliyette bulunmaktadır. Azerbaycan'daki Türk şirketlerinin yatırımları ağırlıklı olarak enerji, telekomünikasyon, bankacılık, sigorta, ulaştırma, gıda ticareti, tekstil, eğitim, mobilya ve inşaat malzemeleri sektörlerine yoğunlaşmıştır.⁹

Benzer şekilde Türkiye de, Azerbaycan'ın en çok yatırım yaptığı ülkedir. Sadece Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi SOCAR'ın 2020 yılına kadar Türkiye'de 17- 20 milyar dolar yatırım yapması beklenmektedir.¹⁰ Yine Türkiye-Azerbaycan girişimcilerinin, üçüncü ülkeleri de içerecek şekilde ortak yatırımlara yönelmeleri gündemde bulunmaktadır.

Azerbaycan son dönemde petrol dışı sektörünü geliştirmeye büyük önem atfetmekte ve bu alanda da olumlu sonuçlar almaktadır. Türkiye'nin birikimi ve imkanları da, bu sürece katkı yapmasına uygundur. Özellikle, tarım, gıda, inşaat, kimya sanayii, tekstil, turizm gibi petrol dışı sektörlerde ortak çabaların arttırılması, iki ülke ilişkilerini şüphesiz çok daha olumlu bir çizgiye taşıyacaktır.

Nihayet Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı'nın (TANAP) 12 Haziran 2018'de açılması, iki ülke ortaklığını pekiştiren bir diğer önemli gelişme olarak tarihe geçmiştir.

Türkiye-Türkmenistan

Bağımsızlık ilanının ardından Türkmenistan'da 27 Ekim 1991'de yapılan ilk devlet başkanlığı seçimlerinde Saparmurat Türkmenbaşı devlet başkanlığına seçilmiş ve 21 Aralık 2006 tarihindeki ölümüne kadar bu görevini sürdürmüştür. Genel olarak Türkmenbaşı son derece otoriter bir yönetim anlayışıyla ülkeyi idare etmiştir. Her ne kadar ülkenin Batı tarzı bir piyasa ekonomisine geçiş sürecini desteklemiş ise de, Batı türü bir liberal demokrasiyi ülkeyi kaosa sürükleyebilecek bir istikrarsızlık unsuru olarak görmüştür. Bu anlayışın doğal bir yansıması olarak da muhalefet baskılanmış, çok partili siyasal sistem ülkede varlık alanı bulamamıştır.¹¹ Türkmenbaşı'nın ardından, 11 şubat 2007 tarihinde

9 www.sendeazerbaycanigor.com/azerbaycan-turkiye-iliskileri

10 A.g.e.

11 Esedullah Oğuz, *Türkmenistan: Stalin'den Niyazov'a*. (İstanbul: Doğa

Cumhurbaşkanı seçilen Gurbanguli Berdimuhammedov döneminde daha fazla siyasal esneklik gündeme gelmiş ise de, yönetimin otoriter çizgisi çok fazla değişmemiştir.¹² Neticede Türkmenistan, uzun sayılabilecek bir süre totaliter rejimle yönetilmiş toplumların kısa sürede demokrasiyi özümseyememelerine tipik bir örnektir.¹³

Türkmenistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke Türkiye olmuştur. Bu nedenle, diplomatik plakalarda 01 Türkiye'ye verilmiştir. Bu bile Türkiye'nin Türkmenistan'daki öneminin bir göstergesidir.

Turgut Özal'ın Cumhurbaşkanlığı döneminde Türkiye-Türkmenistan ilişkileri son derece olumlu bir çizgide gelişmiştir. Ancak Özal'ın ölümünden sonra iki ülke arası ilişkilerde belirgin bir gerileme yaşanmıştır. Bunun temel nedenlerinden biri, doğalgaz alımı konusunda Türkiye'nin Rusya ile anlaşması ve Türkmen gazını tercih etmemesidir. Gerçekte Türkmen gazının satış fiyatı daha düşük olduğu halde, bu gazın Türkiye'ye gelişi son derece maliyetli bir girişim olacağından, Türkiye Rusya ile anlaşmayı çıkarlarına daha uygun bulmuştur. Ancak bu tercihinin arkasında yatan nedenleri Türkmenistan'a diplomatik bir üslupla anlatma noktasında çok başarılı olamamıştır. Bu da ilişkileri gerileten bir unsur olmuştur. Bunun dışında Türkmenistan'a giden bazı Türk girişimcilerin olumsuz davranışlarının da, Türkiye'nin bu ülke nazarındaki imajını olumsuz etkilediği bir gerçektir.¹⁴ Ayrıca Türkmenistan, Türkiye'nin gücü karşısında ikili ilişkileri çok geliştirmeyi giderek kendi bağımsızlığı için bir risk unsuru olarak algılamaya, dolayısıyla daha mesafeli davranmaya başlamıştır.

Tüm bunların sonucunda iki ülke arası ilişkiler an azından Türkiye'nin arzu ettiği düzeyde gelişemese de, ilişkilerde ciddi bir sorun da yaşanmamıştır. Hatta Berdimuhammedov'un iktidarı ile Türkmenistan'ın dışa açılım projesi ivme kazanmış, bu çerçevede Türkiye-Türkmenistan ilişkilerinde de yeninden bir canlanma gözlenmiştir. Son yıllarda Türkmenistan özellikle Hazar kıyılarında turizm yatırımlarına ağırlık vermiş, Türk inşaat firmaları da bu bölgede artan oranda boy göstermeye

Yayımları, 2006).

12 Lisa Marie Knowlton, *Turkmenistan*. (London: Marshall Cavendish, 2006).

13 Büşra Ersanlı, *Türkmenistan'da toplum ve kültür*. (Ankara: Kültür ve

Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006).

14 Halil İbrahim Bahar, Türkiye-Türkmenistan ilişkileri. *USAK Stratejik*

Gündem, Aralık (2008).

başlamışlardır. Türkmenistan, son yıllarda Türk müteahhitlik firmalarının en çok proje ürettikleri ülke konumuna gelmiştir. Artan ilişkiler ağının bir başka göstergesi de, bugün için Türkiye ile Türkmenistan arasında sık sayılabilecek doğrudan hava ulaşım olanağının bulunmasıdır. Türkiye'den Türkmenistan'a Türkmen ve Türk Hava Yolları günlük seferler düzenlemektedir.

Gelecekte Türkiye ile Türkmenistan'ı daha da yakınlaştırabilecek bazı projeler de söz konusudur. Bunlardan biri ve belki de en önemlisi Türkmen doğalgazının Hazar Denizi'nin tabanına dönecek bir boru hattı aracılığı ile Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattına bağlanması, bu sayede Türkiye'ye ve Batı pazarlarına aktarılması projesidir. Şu an için anılan projeye ilişkin en ciddi engel, Hazar Denizi'nin paylaşımı konusunda kıyıdaş devletler arasındaki uyuşmazlıktır. Bu sorunun aşılması halinde belirtilen projenin yaşama geçirilmesi mümkün olabilecektir.

Türkiye-Özbekistan

32 milyona yaklaşan nüfusu ile Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin en kalabalık ülkesi olarak Özbekistan Türkiye açısından özel bir öneme sahip olmakla birlikte, iki ülke arası ilişkiler arzu edildiği ölçüde gelişmemiş, hatta zaman zaman belirgin bir biçimde pürüzlü seyretmiştir.

Aslında Özbekistan'ın 1 Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan etmesinin ardından, bu ülkeyi ilk tanıyan ülke olarak Türkiye ile Özbekistan arası ilişkiler son derece olumlu başlamıştır. Ancak üst düzey karşılıklı ilişkilerle bezenen ilişkiler, bazı rekabet unsurlarından ve zaman zaman yaşanan sorunlardan uzak kalamamış, bu unsurlar kimi zaman gizli, kimi zaman da açık bir biçimde ikili ilişkileri negatif yönde etkilemiştir. Örneğin Özbekistan bağımsızlık sonrası kendi ulusal kimliğini oluştururken Türkiye'yi bir rakip olarak algılamış, ayrıca Türkiye'nin savunduğu Batı tarzı demokrasi ve serbest piyasa ekonomisine çok sıcak bakmamıştır. Yine Taşkent, Buhara, Semerkand gibi tarihi şehirleri bünyesinde barındırmakla, kendisini Orta Asya Türk uygarlığının "gerçek" ardılı ya da mirasçısı gibi görme eğilimine girmiştir.¹⁵ Kökten dinciliğe karşı kesin karşı bir tavır koyan Özbekistan'da bazı dini grupların Türkiye kökenli tarikatlardan destek gördüğü yolundaki kanı da, Özbek otoritelerinin Türkiye'ye şüphe ile yaklaşmalarına neden olmuştur.¹⁶

15 Meryem Kırımlı, Soğuk Savaş sonrası bağımsız Türk Cumhuriyetlerine yönelik Türk Dış Politikası. İ. Bal (Ed.), *21. Yüzyılın eşliğinde Türk Dış Politikası*. (İstanbul: Alfa, 2001), 370.

16 Faruk Sönmezoğlu, *II. Dünya Savaşı'ndan günümüze Türk Dış Politikası*. (İstanbul:

Bunların dışında iki ülke arası ilişkilerde bazı somut sorunlar da yaşanmıştır. Özellikle devlet başkanlığı seçimlerinde Kerimov'a rakip olan Muhammed Salih ve bazı Özbek muhaliflere Türkiye'nin sığınma hakkı tanınması, Özbek yönetiminin şiddetli tepkisine neden olmuştur. Hatta bu yüzden 1994 yılı yazında Özbek hükümeti büyükelçisini geri çağırılmış, ülkedeki Türk okullarının çoğunu kapatmış, Türkiye'de okuyan öğrencilerinin de büyük bir kısmını geri çekmiştir. Buna karşın Türkiye de, kimi zaman sert bir biçimde Özbek yönetimine yönelik demokrasi eleştirilerinde bulunmuş, Özbek hükümetini muhalefeti baskılamakla suçlamıştır.

Bu gerginlikten ekonomik ilişkiler de zaman zaman olumsuz etkilenmiştir. Özellikle iki ülke arası ticaret hacmi 1990'ların sonlarına doğru belirgin bir biçimde azalma trendine girmiştir.¹⁷ 2003 yılından itibaren ticari ilişkilerde yeniden bir canlanma yaşansa da, bu, en azından Türkiye açısından, arzu edilen düzeyin çok altında kalmıştır.

Sonuç olarak Türkiye, diğer Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile kurduğu iyi ilişkileri Özbekistan ile kurma noktasında sıkıntılar yaşamıştır. Ancak bu Türkiye'nin olduğu kadar, Özbekistan'ın da tutumundan kaynaklanan bir durumdur. Bir kısım talihsiz sayılabilecek olaylar sonucu gelişen karşılıklı suçlamalar ve rekabet alanları, iki soydaş ülkeyi birbirine mesafeli ve kuşkulu kılmıştır.

Bununla birlikte ikili ilişkilerin gelişebileceği yönünde son yıllarda bazı önemli gelişmeler yaşanmıştır. Özbekistan Cumhurbaşkanı Kerimov'un 2 Eylül 2016 tarihinde hayatını kaybetmesinin ardından Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan 17-18 Kasım 2016 tarihlerinde Özbekistan'ı ziyaret etmiş, Özbekistan yeni Cumhurbaşkanı Mirziyoyev is 25 Ekim 2017 tarihinde ülkemize resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu son ziyaret çerçevesinde çeşitli alanlarda 25 belge imzalanmıştır.

Türkiye-Kazakistan

Kazakistan, genel bir ifadeyle, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında Türkiye'ye en mesafeli Türk devletidir. Bunun temel nedeni, bu ülkenin bünyesinde barındırdığı büyük orandaki Rus nüfustan dolayı izlediği politikalarda Rusya'nın olası tepkisini hep hesaba katmak durumunda

Der Yayınları, 2006),738.

17 Meryem Kırımlı, Soğuk Savaş sonrası bağımsız Türk Cumhuriyetlerine yönelik Türk Dış Politikası. İ. Bal (Ed.), 21. Yüzyılın eşğinde Türk Dış Politikası. (İstanbul: Alfa, 2001), 370.

olmasıdır. Ayrıca Kazakistan'ın geniş coğrafyası (2.727.300 km²) ve zengin doğal kaynakları, kendi kendine yetebilme potansiyeline sahip olarak bu ülkenin dış bağımlılığını azaltmaktadır. Öte yandan Türkiye'nin liderliğine yönelik kuşkulu bakış açısı ile özellikle yakın geçmişte ekonomik ve siyasi bağlarını Rusya ile geliştirmiş olması da, Kazakistan'ın Türkiye'ye mesafeli yaklaşmasında önemli bir etkidir. Bu nedenle Türkiye'nin Türk devletleri arasında bir ortak pazar oluşturma düşüncesine, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin tanınması beklentisine ve Dağlık Karabağ sorununda Azerbaycan'a destek politikasına genellikle en yüksek sesle karşı çıkan hep Kazakistan olmuştur.

Bununla birlikte yine de Türkiye-Kazakistan ilişkileri iyi başlamış ve örneğin bir Türkiye-Özbekistan ilişkilerine oranla daha az sorunlu seyretmemiştir. 16 Aralık 1991'de bağımsızlığını ilan eden Kazakistan'ı Türkiye aynı gün tanımış ve diplomatik anlamda tanıyan ilk ülke olmuştur. Bu, Kazakistan tarafından da büyük bir memnuniyetle karşılanmıştır. Öte yandan bağımsızlık ilanını izleyen kısa süre içerisinde Türkiye ile Kazakistan arasında ekonomik ve ticari ilişkilerin hukuksal altyapısını oluşturan 100'ün üzerinde anlaşma imzalanmıştır.

Ancak gerek zamanla Türkiye'nin kredi desteğinin azalması, gerekse Kazak pazarına Batılı ve Uzak Doğulu firmaların girmeleri ile bunlarla rekabet etme potansiyeli olmayan daha ziyade orta ya da küçük ölçekli Türk firmaları yavaş yavaş Kazakistan'dan çekilmeye başlamışlardır. Buna paralel olarak iki ülke arasındaki ihracat-ithalat ilişkisi de düşük seyretmeye başlamıştır.

Fakat zaten hemen hemen hiçbir dönem bu ilişki, iki ülke açısından da %1'in üzerinde bir rakamla ifade bulmamıştır. Genel olarak Türkiye Kazakistan'dan ham petrol ürünleri, demir-çelik, ham bakır ve hububat ithal ederken, bu ülkeye metal eşya, kimyasal maddeler, makine, tekstil ve büro malzemeleri ihraç etmektedir.¹⁸

Türkiye-Kazakistan ilişkilerinin yakın gelecekte biraz daha gelişebileceğine dair bazı göstergeler bulunmaktadır. Bunların başında Kazak petrolünün de Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı aracılığı ile Türkiye'ye ve Batı piyasalarına aktarılması projesi gelmektedir. Bunu yanı sıra, 2016 itibarıyla 2 milyar dolar civarında seyreden Türkiye ile Kazakistan arasındaki ticaret hacminin 10 milyara yükseltilmesi

18 Nihat Batmaz, "Türkiye-Kazakistan arasındaki ticari-ekonomik ilişkiler: Türk müteşebbislerin bu ülkede yaptıkları yatırımların boyutu ve karşılaştıkları sorunlar", *Bilig*, 29, (2004) 85-89.

hedeflenmektedir. Eğitim alanında da merkezi Türkistan'da bulunan Ahmet-Yesevi Uluslararası Türk-Kazak üniversitesinde yaklaşık 8.000 öğrenci öğrenim görmektedir.

Türkiye-Kırgızistan

Türkiye-Kırgızistan ilişkileri, Kırgızistan'ın bağımsızlık ilanından itibaren genel olarak sıcak gelişmiştir ve ikili ilişkiler bazında en iyi örneklerden birini oluşturmuştur. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında Kırgızistan, Türkiye'ye bir ekonomik ve siyasi model olarak en fazla sempati duyan devlettir. Aynı zamanda Kırgızistan, Rusya ile bağlarını gevşetme konusunda da en istekli gözükken ülke görünümündedir. Nitekim 31 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan eden ilk Orta Asya Türk devleti olan Kırgızistan, 1993 yılında da rubleyi kaldırarak kendi para birimini kabul etmiştir.¹⁹

Türkiye'nin 16 Aralık 1991'de Kırgızistan'ın bağımsızlığını tanınmasıyla başlayan ikili ilişkiler, 29 Ocak 1993 tarihinde diplomatik ilişkilerin kurulmasıyla da süratle gelişmeye başlamıştır. Türkiye ile Kırgızistan arasındaki yakın işbirliği bölgesel ve uluslararası alanda da kendini göstermiştir. Örneğin Kırgızistan, Türkiye'nin girişimiyle Ekim 1992'de başlatılan "Türk zirvelerinin" etkin bir katılımcısı olmuştur. Kırgızistan 1995 yılındaki üçüncü zirveye de ev sahipliği yapmıştır. Türkiye ve Kırgızistan, İran, Pakistan, Afganistan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin üyesi bulunduğu Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT) içinde de yakın işbirliğini sürdürmektedir.

Türkiye ile Kırgızistan arasındaki yakın işbirliği bölgesel ve uluslararası alanda da kendini göstermiştir. Örneğin Kırgızistan, Türkiye'nin girişimiyle Ekim 1992'de başlatılan "Türk zirvelerinin" etkin bir katılımcısı olmuştur. Kırgızistan 1995 yılındaki üçüncü zirveye de ev sahipliği yapmıştır. Türkiye ve Kırgızistan, İran, Pakistan, Afganistan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin üyesi bulunduğu Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT) içinde de yakın işbirliğini sürdürmektedir.

Öte yandan TİKA, 1992 yılından itibaren Kırgızistan'da gerçekleştirdiği kalkınma proje ve programlarıyla aktif bir biçimde hizmet vermektedir. TİKA'nın program ofisi Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te bulunmaktadır.

Türkiye Kırgızistan ilişkilerinin sıcak seyretmesinin önemli bir göstergesi

19 Mehmet Saray, (2004). *Modern Kırgızistan'ınd Doğuşu*. Ankara: TİKA Yayınları.

de, iki ülkenin ortak çabalarıyla kurulan okullardır. Bu kapsamda öncelikle Türkiye-Kırgızistan Manas Üniversitesi, Türk ve Kırgız hükümetleri arasında 1995 tarihinde imzalanan bir işbirliği anlaşmasıyla kurulmuş ve aynı yıl eğitim-öğretime başlamıştır. Ayrıca Kırgızistan'da faaliyet gösteren başka bazı Türk-Kırgız ortak eğitim kurumları da bulunmaktadır.

Bununla birlikte Türkiye-Kırgızistan ilişkileri, Türkiye'nin genel olarak Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile yaşadığı bazı sorunlardan da uzak değildir. Örneğin Kırgızistan da bünyesinde barındırdığı % 6.5 oranındaki Rus azınlıktan dolayı izlediği politikalarda Rusya'nın olası tepkisini hep hesaba katmak zorundadır. Bu yüzden Türkiye'ye yönelik ilişkilerinde tam bağımsız olduğu söylenemez. Türkiye'ye sıcak yaklaşırken ve aslında bir model olarak benimserken, Rusya'yı gücendirici politikalardan da kaçınma gereği duymuştur. Aynı zamanda Kırgızistan, diğer Orta Asya Türk Cumhuriyetleri gibi Rusya'nın "yakın çevre" doktrini çerçevesinde Rus etki alanında bulunmaktadır ve istese dahi bu etkiyi kırmak şu an için kapasitesinin üzerindedir. Bunun bir yansıması olarak Kırgızistan örneğin 2000 yılında Rusya, Beyaz Rusya, Kazakistan ve Tacikistan'ın içinde yer aldığı Avrasya Ekonomik Topluluğu'na üye olmuştur. Kısacası Kırgızistan, Türkiye ve Rusya ile ilişkilerinde bir denge gözetme gereği hissetmektedir.

Sonuç

Yukarıda sunulan bilgi ve değerlendirmelerin de ışığında, Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsız devletler olarak ortaya çıkan Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye arası ilişkilerin otuz yıla yaklaşan geçmişini şu temel noktalarda özetlemek mümkündür:

Genel olarak ikili ilişkilerde hem idealist, ya da deyim yerindeyse romantik, hem de realist unsurlar görmek olanaklıdır. Türkiye özellikle başlangıçta, bağımsızlık ilanlarının hemen ardından, ilişkilere idealist yaklaşmıştır. Soy ve din bağıını ön plana çıkararak Orta Asya Türk devletlerinden uluslararası sorunlarında tam diplomatik destek, bir ekonomik birliktelik, hatta uzun vadede gerçekleşebilecek bir siyasal birliktelik ummuştur. Ancak Kazakistan başta olmak üzere Türk devletlerinin Türkiye'ye mesafeli yaklaşımları, kısa sürede Türkiye'yi daha realist bir çizgiye çekmiştir. Zaman zaman gerek siyasal elitler düzeyinde, gerekse halklar arası ilişkilerde kardeşliğe, soy bağına vurgu yapan eylem ve gelişmelere tanık olmak mümkündür. Fakat son tahlilde ilişkilerin dinamiğini idealizmden çok realizm belirlemektedir.

Öte yandan Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerin, taraflar isteseler dahi, arzu edilen düzeyde gelişmesini engelleyen bazı yapısal sorunlar bulunmaktadır. Bunların başında Orta Asya bölgesindeki Rus etkisi gelmektedir. Yukarıda da değinildiği üzere, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının hemen ardından Orta Asya bölgesi Rus nüfuz alanından çıkar gibi olmuşsa da, 1992 sonlarında ilan edilen yakın çevre doktrini kapsamında yeniden Rus etkisine girmiştir. Şu an itibariyle Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin ne tek başlarına, ne de birleşik olarak bu etkiyi kırma kapasiteli bulunmaktadır. O yüzden dış ilişkilerini ve politikalarını Rus etkisine açıkça meydan okumayacak bir temelde şekillendirmek zorundadırlar.

Yapısal engellerin ötesinde, psikolojik düzeyde de Türkiye-Orta Asya yakınlaşmasını engelleyen sorunlar bulunmaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi, ortak etnik ve dini kimlik bir yakınlık duygusu doğururken, aynı zamanda liderlik üzerine bir rekabet alanı da yaratmaktadır. Türkiye kendilerinden güçlü olduğu için, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Türkiye ile ileri düzey bir siyasal yakınlığı kendi egemenlikleri açısından bir risk unsuru olarak algılamaktadırlar.

Sonuç itibariyle Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arası ekonomik ilişkiler arzu edilen düzeyin altında gerçekleşmiştir. Türkiye ulaştırma, telekomünikasyon, eğitim ve enerji nakil hatları alanlarında bazı başarılı çalışmalar yapmışsa da, Orta Asya Türk Cumhuriyetleriyle ticari ilişkileri, Türkiye'nin dış ülkelerle olan toplam ticaret hacminde çok alt seviyelerde kalmıştır.

Siyasi açıdan da Türkiye, söz konusu ülkelerle ilişkilerinde çok umduğunu bulamamıştır. Özellikle Özbekistan ve Kazakistan ile ikili ilişkiler çoğu zaman inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. Bugün itibariyle siyasal birliktelik bir yana, bir ekonomik birliktelik, bir "Türk Ortak Pazarı" düşüncesi dahi çok uzak gözükmemektedir.

Bununla birlikte Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arası ilişkilerin, en azından Türkiye'nin arzu ettiği düzeyde gelişme dinamiğini oluşturabilecek bir alan, enerji nakil hatları alanıdır. Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının 2005 yılında devreye girmesinin ve TANAP projesinin 12 Haziran 2018'de tamamlanarak açılmasının ardından, gerek bu hatlara bağlanacak ilave hatlar, gerekse açılacak yeni hatlar ekonomik ilişkiler ağı zemininde Türkiye ile Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasındaki bağları güçlendirirken, bu ülkelerin Rusya'ya bağımlılıklarını da azaltabilecektir.

Kaynakça / References

- Bahar, H. İ. (2008). Türkiye-Türkmenistan ilişkileri. *USAK Stratejik Gündem*, Aralık 2008.
- Batmaz, N. (2004). Türkiye-Kazakistan arasındaki ticari-ekonomik ilişkiler: Türk müteşebbislerin bu ülkede yaptıkları yatırımların boyutu ve karşılaştıkları sorunlar. *Bilig*, 29.
- Behar, B. E. (1998). *Türkmenistan'da toplum ve kültür*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Gaytancıoğlu, K. (2010). Son dönem Türkiye-Azerbaycan ilişkileri çerçevesinde yaşanan bayrak krizinin değerlendirilmesi. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 2 (1), 43-49.
- <http://www.turksoy.org.tr> (10 Ağustos 2018).
- <http://www.tika.gov.tr> (13 Ağustos 2018).
- <http://www.eximbank.gov.tr> (14 Ağustos 2018).
- <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> (14 Ağustos 2018).
- <http://www.sendeazerbaycanigor.com/azerbaycan-turkiye-iliskileri> (14 Ağustos 2018).
- Kırımlı, M. (2001). Soğuk Savaş sonrası bağımsız Türk Cumhuriyetlerine yönelik Türk Dış Politikası. İ. Bal (Ed.), *21. Yüzyılın eşiğinde Türk Dış Politikası*. İstanbul: Alfa.
- Knowlton, M. L. (2006). *Turkmenistan*. London: Marshall Cavendish.
- Oğuz, E. (2006). *Turkmenistan: Stalin'den Niyazov'a*. İstanbul: Doğa Yayınları.
- Rozman, G. et al. (2006). *Russian strategic thought toward Asia*. New York: Palgrave Macmillan.
- Saray, M. (2004). *Modern Kırgızistan'ındaDoğuşu*. Ankara: TİKA Yayınları.
- Sönmezoğlu, F. (2006). *II. Dünya Savaşı'ndan günümüze Türk Dış Politikası*. İstanbul: Der Yayınları.
- TİKA. *Kırgızistan ülke raporu*. Ankara: TİKA Yayınları, 1995.